

SLOVO ÚVODEM

V předkládané studii se zabývám prastarým a současně velmi aktuálním lidským problémem – dorozumíváním. Dorozumívání totiž bylo a je jedním z nejdůležitějších úkolů a témat individuálního života stejně jako lidského společenství. Jeho význam se nezmenšuje s objevováním a vytvářením nových komunikačních prostředků a možností, včetně audiovizuálních masmédií a informačních databází, sítí a dálnic, ale naopak stoupá úměrně vzhledem ke složitosti a strukturovanosti společenských institucí a společenské technické vybavenosti, zejména ničivé síle zbraní a spotřebních produktů, které člověk vyrábí. Dorozumívací schopnosti jednotlivců, členů sociálních skupin, náboženských a politických hnutí, státních i národních kolektivů v současné době určují podobu mnohotvárné kultury planety Země a ohrožují její existenci.

Člověk – soudě podle charakteru konfliktů, které doprovázejí jeho život i jeho dějiny – uměním dorozumívat se příliš neopývá. Zatím však má možnost v pokusech o dorozumění pokračovat. Vrozené vlohy člověka jsou relativně stabilním základem dorozumívání. Dovednosti a znalosti, které ztělesňují další předpokladové položky a limity dorozumívání, jsou však proměnlivými složkami. Naděje, že se podaří analyzovat a pochopit dorozumívací procesy a prostřednictvím získaných poznatků kultivovat lidské dorozumívací schopnosti, není velká, ale nezemřela; naopak trvá jako výzva.

Dorozumívání a v jeho rámci jazyková komunikace patří mezi nejpozoruhodnější činnosti, které provozuje lidské společenství. Již od dob antické rétoriky a poetiky jsme přesvědčováni, že tento vyhraněný typ lidského chování má své předpoklady i svá pravidla, anebo – jinak řečeno – jsme přesvědčováni, že je určován jistými danostmi světa, zejména gramatikou dorozumívacích nástrojů, kterou je možné odhalit a které je třeba se naučit. Tuto tradici završují v první polovině 20. století představitelé analytické filozofie a strukturalismu jednak v konceptech znaku a významu, jednak v konceptech znaku, funkce a struktury.

Představa, že jazyk a svět je možné spolehlivě vyložit pomocí daných kategorií, má dodneška své četné stoupence. Atraktivnost interpretací světa z těchto pozic nemizí ani v druhé polovině 20. století, kdy se zejména díky teorii her, teorii informace, kybernetice a počítačovým vědám prosadily jiné interpretační modely, jejichž centrálními kategoriemi se naopak jeví informace, entropie, komunikace a (pravidla) chování systému. K vytváření

nových modelů dále přispívala zejména moderní hermeneutika, která „rozumění“ textu vykládala jako dorozumívání se autora a čtenáře a podmiňovala „předrozuměním“ – vědomostními předpoklady.

Problematika lidského dorozumívání se v posledních několika desetiletích začíná jevit v jiném světle. Zájem se přenáší z nástrojů dorozumívání na jiné složky a úrovně dorozumívání – na komunikační procesy. Cílem komunikačně orientovaného výzkumu již není odhalit obecná pravidla sdružování komunikačních nástrojů, tedy interní (syntaktické a sémantické) vlastnosti znakových systémů, ale popsat podmínky dorozumívání a rituály, za nichž ke konkrétním dorozumívacím procesům dochází.

V informačně komunikačních modelech nemá znak (popř. znakový systém) suverénní postavení, naopak je závislý na lidském jednání, je vnímán jako výsledek, a nikoli východisko komunikační aktivity. Jazyk zde není primárně považován za systém znaků (saussurovské *langue*) plnící jisté funkce, popř. za systém začleněný do jiných systémů, což je výchozí postulát strukturalistické metodologie, ale je pokládán za projev, produkt a nástroj lidského komunikativního jednání.

V druhé polovině 20. století v tomto směru inspirativně působila mj. Huizingova analýza herních prvků v kultuře (*Homo ludens*, 1938), Wienerův komunikační koncept řízení a kontroly dynamických systémů (*Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine*, 1948) a Wittgensteinovo pojetí jazyka jako souboru jazykových her (*Philosophische Untersuchungen*, 1953). Z komunikačních pozic, z hlediska řečových událostí plnících funkci emotivní (zaměření na mluvčího), poznávací (zaměření na kontext), poetickou (zaměření na sdělení), fatickou (zaměření na kontakt), metajazykovou (zaměření na kód) a konativní (zaměření na adresáta) analyzoval jazyk Roman Jakobson (*Linguistics and Poetics*, 1960).

Hegemonii strukturalistického konceptu světa vážně ohrozila Austinova teorie mluvnických aktů jako projevů lidského jednání (*How to Do Things with Words*, 1962). Generativní gramatika, vycházející z pojetí jazyka jako jevu mentálního, znamenala odmítnutí strukturalistické představy, podle níž je jazyk zcela vysvětlitelný ze sebe samotného. Cílem jazykovědného výzkumu podle přesvědčení jejího zakladatele Noama Chomského je především vymezit pravidla generující gramaticky správné věty (a strukturní popis těchto vět), tzn. pravidla, která jsou dána kompetencemi mluvčího a posluchače (*Aspects of the Theory of Syntax*, 1965).

Již od dvacátých let představovaly práce Michaila Michailoviče Bachtina polemiku s formalistickým a strukturalistickým myšlením. Ke čtenáři se

však dostávaly nejednou pod cizími jmény a s velkým časovým zpožděním (srov. výbory *Voprosy literatury i estetiky*, 1975, *Estetika slovesného tvorčstva*, 1979). M. M. Bachtin buduje v širokých kulturních souvislostech na pomezí jazykovědy, literární vědy, filozofie a kulturní antropologie svébytný, vnitřně nezavršený, dynamický koncept literatury (a umění), který v nejvyšších estetických polohách, u románu, určuje dialogičnost a polyfónnost textů, stylů, struktur i recepcí.

Přechod od strukturních ke komunikačním modelům signalizují další výzkumy. Gadamerova teze o hermeneutickém kruhu, podle níž každé jednotlivé „rozumění“ (lidské poznání) je vždy založeno na jiných, konkrétních znalostech (*Wahrheit und Methode*, 1960), nově otevřela otázku předpokladů lidského dorozumívání. Inspirativní pro komunikačně orientovaný výzkum bylo rovněž Foucaultovo pojetí a deskripce „epistémy“ (renesance, klasicismu a moderní doby), chápané jako institucionalizovaný, ale historicky proměnlivý systém, který podmiňuje a limituje dobové lidské vědění (*Les mots at les choses*, 1966). Podnětná se stala také Lyotardova reflexe světa, jejímž základem jsou meta-příběhy, emancipační teorie, které až do postmoderní doby sjednocovaly lidský svět (*La condition postmoderne*, 1979), ale které se v novodobé historii kompromitovaly. Pokusem o syntézu daných lingvistických, sociologických a filozofických orientací byl Habermasův model společnosti založený na komunikativním jednání, které předpokládá konsensuální funkce (komunikativního) rozumu (*Theorie des kommunikativen Handelns*, I-II, 1981).

Komunikačně pragmatický obrat charakterizuje vývoj humanitních věd od šedesátých let, vyhraněně jej představují zejména filozofie přirozeného jazyka, recepční estetika, textová lingvistika, kognitivní vědy a pragmatika, která se vymezila jako teorie předpokladů lidského dorozumívání. Signály tohoto obratu jsou obsaženy také v postmoderní kritice základů antiko-křesťanské (euroamerické) kultury – etnocentrismu, eurocentrismu, logocentrismu nebo falocentrismu.

***

Studie *Předpoklady literárního dorozumívání*, kterou zde předkládám, se inspirovala komunikačně pragmatickým obratem humanitních věd. Je založena na přesvědčení, že dorozumívání představuje – spolu s mentálním jednáním a sociálním jednáním – základní formu lidského chování a že člověk prostřednictvím dorozumívání a jeho rezultatů – příběhů buduje svůj duchovní svět, tzn. hledá své místo ve společnosti a v historii a reguluje své vztahy k životnímu prostředí, a tedy i k jiným lidem. Chování typu dorozumívání se jeví v daných souvislostech jako základní existenční mo-

dus a interpretační klíč lidského světa a lidská kultura jako nejvyšší produkt a současně globální předpoklad lidského dorozumívání.

Jazykové dorozumívání, v němž dosahuje vrcholu antropocentrická agresivita člověka vůči systému jeho životního prostředí, sice není ani nejstarší, ani jedinou formou lidského dorozumívání, v lidském světě však sehrává podstatnou, demiurgickou úlohu. „Slovo“ je totiž stejně smyslovým orgánem člověka (svět vnímáme podle direktiv slova) jako historickým a priori jeho poznání. Jakákoli lidská zkušenost, ale také jakýkoli obraz světa, jak zdůrazňují zejména stoupeni lingvistické antropologie (F. Boas, E. Sapir, B. L. Whorf), jsou aktivně formovány a určeny jazykem. Bez jazykového dorozumívání by nevznikl člověk a jeho oblíbené společenské aktivity – chovatelství, zemědělství, výroba, obchod, válčení, náboženství, filozofie, věda, politika nebo umění. Bez přispění „slova“ by nevznikly gravitační, zákonodárné síly lidského světa, včetně lásky a nenávisti.

V prostoru vytvářeném „slovy“, ve „světech ze slov“, se konstruuje lidský svět (lidská kultura), konstituují se všechny pojmové (a významové) kategorie lidského světa, včetně těch nejpodstatnějších, kterými jsou „předmětný svět“, „vědomí“, „poznání“, „jazyk“, „kultura“, „historie“ nebo „člověk“. V prostoru postaveném ze slov vzniká nejdůležitější instituce lidského světa, fungující jako páteř lidského bytí i archiv lidské kultury – instituce „duchovních světů“.

Předpokládám, že proměňující se duchovní světy člověka se díky „slovům“ nejen utvářejí, ale také uchovávají, že „slova“ fungují jako mosty, jako základní spojení mezi člověkem a jeho životním prostředím a mezi lidmi navzájem a že výsledky těchto komunikačních aktivit získávají podobu příběhů prezentujících více nebo méně ucelené vědomosti, názory, postoje, koncepty či teorie. Tyto příběhy „světů ze slov“ umožňují dorozumívání, ale také je problematizují a ve svých důsledcích ohrožují. Takto pojatý svět má podobu příběhu o ohrožovaných a ohrožujících „světech ze slov“.

V následující studii se zabývám předpoklady lidského dorozumívání především ve vztahu ke „světům ze slov“, tzn. sémioticko-mentálním procesům, které jsou spjaty s vymezenými komunikačními situacemi a jazykovými projevy. Archeologický výzkum komunikativního jednání typu „světy ze slov“ slibuje odhalit mechanismy lidského dorozumívání, a snad i podhalit tajemství lidského bytí a lidské kultury. Předkládaná práce se pokouší zodpovědět otázku, jaké skutečnosti (pragmatické předpoklady) musí existovat a jakými (komunikačními) kompetencemi musí dorozumívající se subjekty disponovat, mají-li se uskutečňovat (a optimalizovat) dorozumívací procesy. Práce nabízí dílem analýzu, dílem systematizaci pohledů na

oblast dorozumívání. Její první kapitola, *Předpoklady a atributy lidského komunikativního jednání*, se zabývá obecnými problémy lidského dorozumívání – verbálním a nonverbálním aspektem dorozumívání a obecnými, pragmatickými předpoklady komunikace, mj. komunikačním prostorem, subjekty komunikace a jejich atributy, jakými jsou např. „vůle ke smyslu“, subjektivita, imaginace nebo intuice.

Druhá kapitola, *Paradigmatické a syntagmatické osy jazykového dorozumívání*, pojednává o integrujících instancích lidského chování, o kulturních paradigmatech, duchovních světech a příbězích jako o rezultátech, prostředcích a osách lidského dorozumívání; v této kapitole jsou vymezovány základní komunikační kompetence dorozumívajících se subjektů, které jsou dány koncepty světa a slov, znakovými systémy a symbolickými okruhy, referenčními odkazy, komunikačními strategiemi anebo modalitou tématu.

Třetí kapitola, *Literární dílo jako rozrůstající se labyrint významů*, pojednává jednak o tradici jako o univerzálním mechanismu a znalostním a dovednostním předpokladu komunikativního jednání člověka, jednak o způsobech generování významu v literární komunikaci, tzn. na ose autor, příběh a dějiny literatury.

Čtvrtá kapitola, *Cesta ke gramatice uměleckého jazyka*, je koncipována jako budování servisního depa pro čtenáře-interprety; pokouší se stanovit specifika literárního dorozumívání; zabývá se mj. otázkami klasifikace a funkcí výrazových prostředků textu, problematikou modalit tématu, žánrové editace a uměleckého obrazu, který je chápán jako základní syntagmatická jednotka literárního díla i literární komunikace.

Pátá kapitola, nazvaná *Metafora – klíč k literárnímu dílu*, rozšiřuje a rozpracovává dílčí téma čtvrté kapitoly – podává (vzhledem k nejexponovanějšímu výrazovému prostředku textu, k metafoře) deskripci funkčního spektra výrazových prostředků a forem. Zabývá se stylistickou, emotivní, asociativní, terapeutickou, mentálně operativní, sémantickou, komunikační, gnoseologickou, axiologickou a estetickou funkcí, dále vymezuje vztah mezi metaforou a jazykovým znakovým systémem.

Šestá kapitola, *Čtení a interpretace – dvě fáze literárního dorozumívání*, vykládá literární komunikaci (a literární dílo) jako otevřený dorozumivací proces, jehož hlavními postavami se stávají autor a čtenář a jehož základními fázemi jsou tvorba textu, četba textu a interpretace díla. Na konkrétním literárním textu jsou demonstrovány sémantické aspekty interpretace a komunikační aspekty četby, dané mj. rolí teoretických dvojníků reálného autora a čtenáře v procesu literární komunikace a časoprostorovými dimenzemi komunikace.

Sedmá kapitola, *Literární tvorba jako nekonečný příběh o ohrožených „světech ze slov“*, se zamýšlí nad osudy, možnostmi a rolemi literatury a literární vědy v době krize komunikačních systémů. Vysloveno je zde stanovisko, podle něhož široce pojatá teorie literární komunikace představuje disciplínu ukazující cestu k základům lidské kultury.

Osmá kapitola, *Přílohy*, dílem nabízí shrnutí látky, o níž bylo pojednáno, dílem prezentuje a systematizuje „předpoklady lidského dorozumívání“ jako takového; shrnuty jsou zde – pod jednotným pojmenováním „rejstříky“ – základní formy lidského chování a dorozumívání, typy komunikačních a znakových systémů a druhy znaků. Jiným pohledem na problematiku dorozumívání, o níž je v práci pojednáno, jsou klasický *Věcný rejstřík* (devátá kapitola) a *Jmenný rejstřík* (desátá kapitola). Kniha dále obsahuje anglické a německé *Resumé* (jedenáctá kapitola) a *Výběrový seznam použité literatury* (dvanáctá kapitola).

Předpoklady literárního dorozumívání, které zde předkládám, vycházejí v některých svých oddílech z mých dřívějších porůznu přednesených referátů, rozhlasových scénářů, publikovaných recenzí, úvah, článků, studií i samostatných knižních publikací. V řadě případů jsem z těchto dílčích prací nejen vycházel a přejímal z nich některé pasáže, ale především je přepracovával, a to způsobem, který se blížil polemice. To je důvod, proč jsem k těmto „pracím“ v poznámkách k výkladovému textu až na výjimky neodkazoval a proč jsem je uvedl až na závěr knihy ve *Výběrovém seznamu použité literatury* (s. 309–310).

***

Mám za to, že na území vymezeném pragmatickými předpoklady a komunikačními kompetencemi se rodí zajímavý předmět odborného výzkumu, který je s to ospravedlnit vznik několika nových vědních disciplín, včetně teorie literárního dorozumívání. Literární teorie, snažící se vyložit fenomén literatury z komunikačně pragmatických pozic, a tudíž i její postavení v lidském duchovním světě, aspiruje na roli významné humanitní disciplíny, která má šanci dostat se až k základům lidské kultury. Dosud ovšem nebyly podniknuty pronikavé a objevné sondy do všech jednotlivých oblastí lidského dorozumívání, což ovlivňuje také pokusy o syntetické poznání literárního dorozumívání.

Výzkum, který jsem v daných souvislostech podnikl, je součástí rozsáhlejšího projektu věnovaného fenoménu lidského dorozumívání. Závěry, k nimž jsem v předkládaném textu dospěl, mají pracovní charakter. Je třeba je chápat jako dílčí příspěvek a podnět k další práci a diskusi, nikoli jako

výklad teoretického modelu anebo jako uzavřený koncept. Jejich rozpracování i korekce jsou nezbytné; sám se o ně pokouším ve své další, dosud nedokončené monografii *Příběh o ohrožených světech ze slov*, přinášející analýzu základních strategií lidského komunikativního jednání.

***

Tento text, který byl z valné části napsán na počátku devadesátých let, by nevznikl bez pomoci, rad, povzbuzení a podpory mých kolegů, přátel i mé ženy. Touto cestou jim vyjádřuji vděk a poděkování.

Rád bych při této příležitosti vzpomněl památky svých učitelů z brněnské filozofické fakulty, prof. PhDr. Josefa Hrabáka, DrSc., a prof. PhDr. Lubomíra Nového, CSc., kteří léta ovlivňovali mou odbornou práci. S vděčností vzpomínám také na diskuse s historikem prof. PhDr. Jaroslavem Kudrnou, DrSc., estetikem doc. PhDr. Olegem Susem, CSc., a teoretikem literatury prof. PhDr. Antonem Popovičem, DrSc., kteří mi nezištně poskytovali pomoc a rady při studiu kultury, dějin a komunikace.

Cítím se hluboce zavázán recenzentům rukopisu *Předpoklady literárního dorozumívání*, estetikovi prof. PhDr. Zdeňku Mathauserovi, DrSc., který ovlivňuje mou odbornou dráhu již od vydání mé první knihy *Anatomie metafory* (1981), literárnímu historikovi prof. PhDr. Dušanu Jeřábkovi, DrSc., a literárnímu vědci doc. PhDr. Pavlu Vašákovi, DrSc. Můj dík patří dále literární historičce prof. PhDr. Danuši Kšicové, DrSc., a filozofu prof. PhDr. Josefu Šmajsovi, CSc., kteří zasáhli do výsledné podoby této práce konkrétními připomínkami. Vděčný jsem za inspiraci a poučení, jež jsem čerpal v diskusích zejména s historikem prof. PhDr. Josefem Válkou, CSc., logikem prof. PhDr. Pavlem Maternou, CSc., psychologem prof. PhDr. Vladimírem Smékalem, CSc., hudebním vědcem prof. PhDr. Milošem Štědroněm, CSc., lingvisty prof. PhDr. Miroslavem Greplem, CSc., a doc. PhDr. Petrem Karlíkem, CSc., znalcem hermeneutické problematiky doc. PhDr. Jaroslavem Hrochem, CSc., a sociologem doc. PhDr. Ladislavem Rabušicem, CSc. Neocenitelné podněty mi přinášela spolupráce s prof. PhDr. Ivo Pospíšilem, DrSc. Svůj dík vyjádřuji také PhDr. Jiřině Salaquardové a PhDr. Heleně Pavlincové, Dr., které se podílely na korekturách této práce.

Zvláštní poděkování patří doc. PhDr. Karlu Palasovi, CSc., který mi ukázal a pomohl pochopit, že existují hodnoty přesahující individuální lidský život a literaturu. Tomu také s vděčností připisuji tuto knihu.